

دُرری از دریای متون (۲)

بهر روز ایمانی

کشکول الفقراء (سفینه نظم و نثر از دوره صفوی)

کشکول الفقراء «مجموعه‌ای است در تواریخ و شرح حالات پیغمبران و پادشاهان، و اقوال حکما و فضلا و شعرا و فصحا» که محمد امین بن صدرالدین محمد ساوینی در سال ۱۰۸۶ق، تدوین و کتابت کرده است. او در پایان این مجموعه «تاریخ ختم کتاب و سبب نظم و ربط آن» را گزارش کرده و آورده است که چون به موجب فرمان شاه عباس دوم «حکومت و دارایی و سلطنت و فرمانروایی دارالسلطنه اصفهان... با بلوکات و نواحی و توابع و شوارع» به نواب سلطنت‌دستگاه... امیرزاده اعظم، شاهزاده صاحب کرم... کوک صندل میرزا بن سلطان بن سلطان... الک صندل خان... متعلق گشته بود، حکم نافذ آن امیرزاده اعظم، صادر شد که ابن بنده ضعیف [محمد امین بن صدرالدین محمد ساوینی]... ضبط شوارع و مسالک و حواشی و نواحی قومشه - که سدی است میانه مملکت عراق و فارس، و ابتدای مملکت کوهکیلو از آنجاست و منازل و مساکن الوار و اکراد به آن موضع نزدیک است - نموده و نگذارد که از قاطعان طریق، مضرت و آسیب به مترددین مملکت برسد، بلکه به خدمت و حفظ عزت ایشان، کمر اجتهاد بسته، نوعی که آوازه امنیّت و فراغت و استراحتی که حاصل است، در اقصای عالم، منتشر و مشتهر گردد». بنابراین محمد امین، کمر سعی و خدمتکاری و جهد و جانسپاری بر میان جان بسته، مدتی در آن ناحیه بود و به امر مرجوعه، قیام و اقدام می‌نمود، اما چون سلیقه اهل ناحیه را با طبیعت او مناسبتی نبود... بنابراین اراده جمع کردن کتابی نمود که با آن کتاب، الفت و مؤانست نموده، عقده تنهایی را به محبت آن مصاحب بی غیبت از پیش بردارد

و در ضمن آن، نصایح عام و فواید مالا کلام مندرج باشد... پس، بالضروره... از هر خرمی، خوشه‌ای و از هر صاحب‌دلی توشه‌ای فراهم آورده، از تواریخ و تصانیف نظم و نثر و اشعار استادان سلف از غزل و قصیده و قطعه و رباعی و مخمس و مسدس و حکایات و روایات و لغز و معما و مرثیه و هجویات و هزلیات و بازنامه و فرسنامه و ترکی و راجی و ساقی‌نامه و افسانه، دیوانی ساخته، به حسب مناسبت اجتماع انواع تصانیف در یکجا به صورت کشکول‌گذاری، آن را کشکول‌الفقراء نام نهاد...»
کشکول‌الفقراء در دوازده باب، مرتب شده است:

۱. در ذکر حالات پیغمبران و تواریخ پادشاهان عجم.

این باب در دو فصل، سامان یافته است:

- در شرح پیغمبران و نسب امامان و امامزادگان،
- در تواریخ پادشاهان و ملوک عجم.

ساوینی در ذکر حالات پیامبران و امامان، به کیمیای سعادت غزالی، استناد جسته، و قصیده جامی^۱ را در اظهار معجزات پیامبر (ص) و قصیده حیرتی^۲ را در ابراز معجزات امام علی (ع) نقل کرده است. ساوینی در فصل دوم، که به ذکر تاریخ ملوک عجم پرداخته، عمدتاً از تاریخ عجم و شاهنامه فردوسی، استفاده کرده، اما از منابع دیگر نیز بهره برده است، از جمله نصیحة الملوک غزالی، تاریخ جعفری، نظام التواریخ قاضی بیضاوی، تاریخ حافظ ابرو، آداب الفرس و العرب ابوعلی مسکویه، مروج الذهب مسعودی، صورالاقالیم ابوزید بلخی، و جیهة الاخبار، مفاتیح العلوم، تاریخ سلطان شاهی، ترجمه تاریخ حکما و

۲. فی بیان صفات العشق.

در این باب، سرودهایی از شاعران زیر، آورده است:

- عبدالرحمن جامی (از سلسله الذهب)،
- یوالقی بیگ انیسی (از منظومه محمود و ایاز)،^۳
- مولوی (از مثنوی).

۳. فی القصاید

در این باب، از شاعران زیر، سروده‌هایی نقل کرده است:

- عرفی شیرازی،
- کاتبی نیشابوری (قصیده شتر حجره)،
- جامی (قصیده شتر حجره)،

۱. دیوان جامی، ج ۱، ص ۴۸.

۲. بنابر تفحص دوست دانشور، جناب آقای مهدی رحیم‌پور، این قصیده حیرتی، نویافته است.

۳. محمود و ایاز انیسی به تصحیح دکتر صابر امامی به چاپ رسیده است (ر.ک: گنجینه بهارستان، ادبیات فارسی «۱»، صص ۱۳۷ - ۱۶۶).

- سعدی شیرازی،
- شاه طاهر دکنی،
- وحشی بافقی.

۴. فی الغزلیات و المقطعات و المسدّس و الخمّس و التریب و المستزاد و اللغز.

این باب، مشتمل بر سروده‌هایی است از:

- سعدی،
- شانی تکلو،
- فدایی،
- اهلی،
- ناظری،
- حافظ،
- شجاع کاتبی،
- شیخ بهاء‌الدین (مثنوی نان و حلوا).

۵. در افسانه‌ها، نظم و نثر از روایات ناقلان آثار و از آن جمله افسانه بهرام و بهروز است و حقیقت احوال ایشان.

شامل:

- افسانه بهرام و بهروز به نثر، که متأسفانه پایان داستان، نانویس مانده است،
- قصیده‌ای از شاعری با تخلص «نعیمی» در تعبیر خواب تمورخان (ظاهراً تیمور گورکانی) توسط شاه حسینی سرپلی^۲:

ای عزیزان! نکته می‌گویم من از روی یقین بشنوید از من که باشد در کتب‌ها این چنین پیدا شدن دخمه انوشیروان در زمان مأمون عباسی،
- توصیه‌های طبیب انوشیروان برای او،
- صفت ده تقویت در مزاج به قول ابوذر جمهر حکیم (منظومه).

۶. فی التریبات.

- دربدارنده سروده‌هایی ترکی از:
- ابراهیم بیگ،
- فضولی،
- سلیمان دلاک،
- سلطان نسیمی،
- بوداق،
- شاهقلی سلطان پیاده اغلی.

۷. در مناجات و در تاریخ وفات و مرثیه.

۱. از فرقه حروفیه است.
۲. همان.

این باب، شامل مطالب زیر است:

- مناجات از گفتار مولانا شانی تکلو از کتاب فرهاد و شیرین.
آغاز:

الهی! آب عشقی بر گلم ریز
به خاکم رشحۀ دَردی درآمیز
از آن عشقی که پایانش نباشد
از آن دَردی که درمانش نباشد ...

با توجه به این که ارباب تذکره از مثنوی فرهاد و شیرین شانی تکلو یاد نکرده‌اند، احتمالاً، ساوینی در انتساب این منظومه به شانی اشتباه کرده است. بنا به نوشتهٔ اوحدی، عتابی تکلو «فرهاد و شیرینی» به اتمام رسانیده» بوده^۱، و ابیاتی از آن باقی مانده است.^۲ متأسفانه، تمامت منظومه در دست نیست تا با ابیات مذکور بسنجیم و صحت انتساب را مشخص کنیم.

- ابیاتی از یک مثنوی (بدون اشاره به نام آن):

سکندر، سهی سرو شاهنشهی
شد از رنج بر وی سلامت تهی...

- ترکیب‌بند محتشم کاشانی در رثای برادر خود عبدالغنی.^۳

- ترکیب‌بند حیرتی در رثای امام حسین (ع).

- حکایات که از انوار سهیلی و اخلاق شاهی نقل کرده شود.

- باب در نصاب چند قول از جاماس حکیم به طریق نظم:

ز جاماس، نقلی دگر هست خوب
دواها کند قول او را عیوب
هر آنکو شراب و سفیدی خورد
به ناکام، رنج مفاصل برد...

۸. در سواد کتابات که شاهان به یکدیگر نوشته‌اند:

- سواد کتابت عبدالمؤمن خان که بر پادشاه جمجاه، ظل‌الله، عباس شاه، نوشته بوده،

- جواب از جانب بندگان نواب اعلی همیون (پاسخ شاه عباس به عبدالمؤمن خان)،

- کتابت عبدالمؤمن،

- جواب کتاب عبدالمؤمن از جانب نواب کامیاب اعلی همیون،

- مکتوب عبدالرحمن خان، خطاب به نواب کامیاب اعلی همیون که در سلطان میدان نوشته بود،

- کتابت که نواب اعلی - خلدالله ملکه ایداً - به عبدالمؤمن سلطان نوشته.

باب در معرفت جواهرات و آنچه بدو متعلق است.

در این باب - که در مقدمه ساوینی، جزو ابواب اصلی کَشکول الفقراء برشمرده نشده، بخشهایی از

تسنوخ‌نامه ایلخانی نقل شده است.

۱. عرفات‌العاشقین، ج ۵، ص ۲۸۹۶.

۲. ر.ک: منظومه‌های فارسی، ص ۴۲۱. تذکره میخانه، ص ۴۴۴. کاروان هند، ج ۲، ص ۸۶۸.

۳. هفت دیوان محتشم کاشانی، ج ۱، صص ۶۲۱ - ۶۳۶.

۹. در صفت باز و قواعد و نگاهداری آن و اسب شناختن و غیره.

در این باب، مطالب زیر آمده است:

– رساله در معرفت و شناختن باز و اشکال او (شامل دو فصل):

آغاز: الحمد لله الذی خلق الجن و الانس و الوحش و الطیره، و الصلوة و التحیة علی سیدنا محمد و آل
الاجمعین...

– رساله فرسنامه (نثر و نظم):

از هدایات فیض سبجانی
از هجری ز گفته استاد
هم به توفیق لطف یزدانی
از فرسنامه می‌کنیم بنیاد

۱۰. در هزلیات و هجویات و راجی.

شامل ابیاتی از:

– کاتبی،	– خاقانی،
– سلطان معیث‌الدین طغرل،	– ملک محمود دیلمی،
– خواجه افضل ترکه،	– شیخ عطار،
– انوری،	– قسمی،
– ولی دشت بیاضی،	– مولوی،
– کمال خجندی،	– کمال اسمعیل اصفهانی،
– شیخ‌زاده لاهیجی،	– جامه باف هرویه
– امیر جلال‌الدین،	– مؤمن حسین،
– اثیرالدین اخسیکتی،	– شفائی،
– وحشی،	– اسعد قومشه،
– عرفی،	– فلکی شروانی،
– کاتبی (هجو خلیل منجم)،	– بوعلی (در هجو حکیم تربتی)،
– میرزا قلی میلی،	– خواجه سیف‌الدین محمود،
– سعدی،	– فنایی،
– صالح،	– سلطان سلیم دوم،
– بهایی،	– جامی،
– محتشم،	– لسانی،
– فغانی،	– فیضی،
– قُربی،	– صحیفی،
– کلامی،	– امیدی،

- آذری،
- شوقی.

در ادامه این باب، ابیاتی از چند شاعر با عنوان «فی الراجی» ثبت شده، و به حیث تحقیق در فهلویات، قابل توجه است^۱:

- محمد صوفی مازندرانی،
- میرزا حسابی،
- میرزا قلی میلی.

۱۱. در تعریف قلعه و جنگ و صفت اسب و استر.

در این باب، علاوه بر نقل ابیات پراکنده‌ای در توصیف اسب، بخشی از *تمورنامه* هاتفی خرجردی [؟] نیز ثبت شده است.

۱۲. در لغز و معما و اشعار و ابیات متفرقه.

مطالب این باب، عبارت است از:

- ابیاتی در لغز و معما،

- *قلندرنامه* حسینی ابدال^۲؛

در لنگر خوش هوای دنیی ماییم قلندران معنی

- قصیده بلند سلیمی تونی که در دیوان او (چاپ سید عباس رستاخیز، تهران، کتابخانه مجلس، ۱۳۹۰، صص ۴۱-۵۶) با عنوان ولایت‌نامه از امیرالمؤمنین (ع) آمده است:

چون گشاد جمله مشکلهاست از نام خدا برگشا اول به نامه او زبان را برگشا...

- گفتاری کوتاه به نثر که در آن از اصطلاحات عامیانه استفاده شده، و ظاهراً از جنس تزریقات است:

پس فردا در دکان پنبه‌تراشی نشسته بودیم، میل انگور داشتیم، هرچند تردد کردیم که کفش‌بافی پیدا شود که کفش ما را قلعی کند، آن چنان سرکه بافی نیافتیم...

مخمس کمال غیاث،

- فرهاد و شیرین وحشی بافقی،

- قصیده مشهور محتشم در مرثیه امام حسین (ع)،

- مرثیه محتشم در فوت برادر خود عبدالغنی،

- ابیات متفرقه از شاعرانی چون جلال جعفر (فراهانی)، خاقانی، سعدی، ابن یمین.

- ساوینی در *خاتمه کشکول الفقراء* توضیحاتی در «تاریخ ختم کتاب و بیان سبب نظم و ربط آن و اظهار کار وقفیت و ذکر تولیت و صفات متولی و قواعد ضبط و حفظ کتاب» آورده است.

۱. دولت دانشور، جناب آقای فیروزبخش، فهلویات این بخش را در دست بررسی دارند.

۲. این قلندرنامه به حسینی هروی منسوب است. (فهرستواره دستنوشته های ایران، ج ۸، ص ۲۷۵).

دستنویس کَشکول الفقراء

ظاهراً، یگانه دستنویس شناخته شده این کَشکول به شماره ۴۰۲۶ در کتابخانه فاتح (استانبول - سلیمانیه) محفوظ است، و به قلم خود گردآورنده در ۱۰۸۶ق به نسخ و نستعلیق رقم خورده:^۱
"تمت هذا الكتاب بعون الملك الوهاب، على يد الفقير المحتاج الى رحمة الله الغنى، محمد امين بن صدرالدين محمد ساوینی - عفی عنهما - فی اواسط شهر شعبان المعظم سنة ست و ثمان و الف من الهجرة النبوية المصطفوية".

کتابنامه

۱. تذکره میخانه، عبدالنبی فخرالزمانی، تصحیح احمد گلچین معانی، تهران، اقبال، چاپ پنجم، ۱۳۶۷.
۲. دیوان جامی: تصحیح اعلاخان افصح زاد، تهران، دفتر نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۸.
۳. عرف العاشقین و عرصات العارفين: تقی الدین اوحدی، تصحیح ذبیح الله صاحبکاری و آمنه فخر احمد، تهران، میراث مکتوب و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹.
۴. فهرست دستنویس های فارسی کتابخانه فاتح (استانبول): سیدمحمدتقی حسینی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۲.
۵. فهرستواره دستنویسته های ایران (دنا)، به کوشش مصطفی درایتی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹.
۶. کاروان هند: احمد گلچین معانی، مشهد، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹.
۷. گنجینه بهارستان (ادبیات فارسی - ۱)، به کوشش بهروز ایمانی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۰.
۸. منظومه های فارسی: دکتر محمدعلی خزانه دارلو، تهران، روزنه، ۱۳۷۵.
۹. هفت دیوان محتشم کاشانی: با تصحیح و تحقیق دکتر عبدالحسین نوایی و مهدی صدری، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۰.

۱. فهرست دستنویس های فارسی کتابخانه فاتح (استانبول)، صص ۲۷۳ - ۲۷۴.

بسم الله الرحمن الرحيم و بپشتتین

بعد از شکر و سپاس خالق ذواکمال و سازنده دلیل و نهار و درود و تحیت بر اشرف و افضل موجودات
سید کاینات محمد مصطفی صلی الله علیه و آله و اصحابه و ائمه و شیخ باجماع و سلم برای سالکان طریقت
یقین پوشیده همانند که این مجموعه ایست که در تواریخ و شرح حالات پیغمبران و پادشاهان و احوال
حکما و فضلا و شاعران و مدح و مراثی و این مسمی شدن بکشکول الفقراء و مذکور است گفت میشود در دوازده باب
و سبب نظم و ربط و تالیف و ترتیب آن در آخر کتاب مذکور خواهد شد و بالله التوفیق

باب اول در ذکر حالات پیغمبران و تواریخ پادشاهان بحکم

باب دوم در عشق و صفات و حالات آن از اقوال حکما و شاعران مقدم و موعظه

باب سوم در قصاید استادان زمان و نادران دوران

باب چهارم در غزل و رباعی و مثنوی و مسدس و راجی

باب پنجم در افسانه‌های نظم و نثر

باب ششم در ذکر ترکیبات از اشعار

پیام بهارستان / ۲۵، ۲۶، ۲۷ / پاییز ۱۳۹۲

که حاصل است در اقصاء عالم منتزعه مشتمل بر کسب و خردنگاری و جهد و جان سپاری بر میان جان
 بسته بدنی در آن ناحیه بودم و بر امر موعود قیام و اقدام مینمود و چون سلیقه اهل ناحیه را با طبیعت این فقیر
 مناسبتی نبود و کسی که زبان و بیان این کینه آشنا باشد رخ نینمود و اگر نیز اتفاق فتادی توجیه بعینت مصداق
 این طبقه باعث تصحیح اوقات و تطهیر از خدمت مرجوع میشد بنابرین اراده جمع کردن کتابی نمود که با آن کتاب
 العنت و مواسات نموده عقده تنهایی را بصحبت آن صاحب بی غیبت ابرپوش بر دارد و در ضمن آن تصاحیح
 عالم و فوائد مالا کلام مندرج باشد **جیت** هم زهر تربت ترتیب و محیاری بود **۱۰** هم زهر باید کار انداخت
 کاری بود **۱۱** پس الفزوره طالب خدمت بعضی عزه که این اراده همین توجیه ایشان صورت پذیرد و این عظیمه از
 همت ایشان وجود کرد بوده از هر ضمنی خوشه و از هر صاحبی نوشته فراهم آورده از توارخ و تصانیف نظم
 و نثر و اشعار استادان سلف از غزل و قصیده و قطعه و رباع و مثنوی و مسجع و حکایات و روایات و لغز و مفا
 و مرثیه و هجویات و بزلیات و بازنامه و در سننامه و ترکی و راجع و ساقی نامه و اشعار دیوانی ساخته بحسب سبک
 اجتماع انواع تصانیف در یکجا بصورت کنگول گردانی آنرا کسکول الفقرا نام نهاد و منظور دیگر از نظم و ربط این
 کتاب آنست که فیض تمام مخاصم عالم رسد و طالعینانی خود را از الفاظ و عبارات و کنایه و اشارات مغلفه آن مشایخ
 و فاعله بسیار که در طبع آن مندرج است به برادران حقیقت و طریقت عاید گردد و فرزند و منسر زنده را کما
 این داعی را راهنمایی شود و بسوی صواب و نادی گردد برین مقصود و آب و مهر از ایشان بر غم بگذرید
 نمایند و بسوی دریافت این عظیمه که اینست تا چمن همت در ویشان غمخیزی و مطبیبی رسد پس وظیفه اول
 ایجاد و اعلیٰ تراد که در ضبط و حفظ آن دقیقه از ذوق بجا حفظ فرو گذاشت کند و چهره این عروس کبر و زاده
 فکر را به نایابان ناپنجار و نایابان بی عیب با نمایند و در غمخیزان سینه خود محبت این از بی قیمت را بر ورش نموده بهر
 بوالعوس ناکس سپارند و این غیر خود خادم مجلس مهندسان کته دان و ملازم می فنون شنندان صاحب عرفان
 زخم خوردن ستم ستم کشیده و خنجر الم اضعف قبیله چینی شاه کرم را نجات دهد یا دکنند و **تمت هذه الکتاب**
بعون الملک الوهاب علی بن الفقیه الحاج المرحوم الامیر محمد بن علی
فی اواسط شهر رمضان العظیم سنه ۱۰۸۰
الفی محمد امین ابن صدر اللدین محمد سادس
عنه
سنه ۱۰۸۰

Süleymaniye U. Kütüphanesi
 Kısım: Fatih
 Yeri: ...
 402

پایان کسکول الفقراء

پیام بهارستان / ۲۱ ش ۶، س ۲۰۴ / پائیز ۱۳۹۲